

Tükürük, Hokka ve Hijyen: Tüberküloz Tarihinde Tükürük Hokkasının Yeri*

Spit, Spittoon and Hygiene: The Place of the Spittoon in the History of Tuberculosis

Hüseyin Erkut Söğütⁱ, Hilal Arıⁱⁱ, Ayşenur Daldaban Berberoğluⁱⁱⁱ, Serap Şahinoğlu^{iv}

ⁱDoktora Adayı, Dr., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik AD.

<https://orcid.org/0009-0001-2872-3257>

ⁱⁱDoktora Adayı., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik AD.

<https://orcid.org/0009-0000-4412-7423>

ⁱⁱⁱDoktora Adayı., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik AD; Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Tıp

Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD., <https://orcid.org/0000-0002-9374-2593>

^{iv}Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD., <https://orcid.org/0000-0003-4462-2402>

Öz

Amaç: Çalışmada tükürük hokkasının kullanımının toplumda tüberküloz hastalığıyla mücadele edilmesindeki önemine ve tükürük hokkasının tıp tarihindeki yerine dikkat çekmek temel olarak amaçlanmıştır. Ayrıca tükürük hokkalarının kullanımı hakkında bilgi vermek de bir diğer amaç olmuştur.

Yöntem: Tükürük hokkası ile ilgili genel bilgi edinmek amacıyla internet üzerinden taramalar yapılmıştır. Daha sonra internet üzerindeki veritabanlarından “tükürük hokkası”, “tüberküloz”, “spittoon” ve “tuberculosis” anahtar sözcükleri kullanılarak kaynak taraması yapılmıştır. Basılı kaynaklar için ise Milli Kütüphane’deki İstanbul Verem Savaş Derneği’nin yayımladığı Yaşamak Yolu dergilerinin mevcut sayılarına ulaşılmıştır.

Bulgular: Türkiye’de tükürük hokkalarının kullanımı Osmanlı Dönemi’ne dayanmaktadır. Hijyen önlemi olarak kamusal alanlarda kullanımı sağlanmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet Dönemi ise dernek faaliyetleri başta olmak üzere toplumu bilinçlendirmeye yönelik çalışmalar ile tükürük hokkalarının kullanımı teşvik edilmeye çalışılmıştır. Dünya’da tükürük hokkalarının kullanımı ise Çin ve Hindistan coğrafyalarına dayandırılmıştır. Coğrafi keşifler sonucu ortaya çıkan ticaret yolları ve tütün kullanımının artışı ile Avrupa’nın tükürük hokkaları ile tanıştığı düşünülmektedir.

Sonuç: Tükürük hokkaları mevcut etkin bir tedavinin olmadığı dönemde hastalığın bulaşmasını önlemek için kullanılmış bir hijyen ve halk sağlığı önlemi olarak hem Türkiye’de hem diğer ülkelerde kullanılmış etkili bir yöntem olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tüberküloz, Tükürük, Tükürük Hokkası, Verem Savaş, Yaşamak Yolu

ABSTRACT

Aim: The main aim of this study is to draw attention to the spittoon's importance in society's fight against tuberculosis and its place in the history of medicine. Another aim is to provide information about the use of spittoons.

Method: Internet searches were made to obtain general information about the spittoon. Afterwards, the keywords "spittoon", "tuberculosis", "spittoon" and "tuberculosis" were used in the databases on the internet. The current issues of Yaşamak Yolu (The Way of Living) magazines published by the Istanbul Tuberculosis Association in the Milli Kutuphane (National Library) were accessed for the printed sources.

Findings: The use of spittoons in Turkey dates back to the Ottoman period. It was tried to be used in public areas as a hygiene measure. In the Republican Era, using spittoons was encouraged through association activities and studies to raise public awareness. The use of spittoons worldwide is based on the geographies of China and India. It is thought that Europe met spittoons with the trade routes that emerged due to geographical discoveries and increased tobacco use.

Conclusion: Spittoons have been an effective method used in Turkey and other countries as a hygiene and public health measure to prevent disease transmission when no effective treatment was available.

Keywords: Spit, Spittoon, Tuberculosis, Tuberculosis Control, Yasamak Yolu (The Way of Living)

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2025;15(3):918-929

DOI:10.31020/mutfd.1640986

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 28 Şubat 2025; Kabul Tarihi- Accepted: 18 Temmuz 2025

İletişim- Correspondence Author: Hüseyin Erkut Söğüt <erkts@ gmail.com>

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Tüberküloz, bilinen ismi ile verem *Mycobacterium tuberculosis* (MT) olarak adlandırılan bakterinin neden olduğu ve sıklıkla akciğerleri etkileyen bir hastalıktır. Verem, akciğer tüberkülozu taşıyan insanların öksürmeleri, hapsirmaları ya da tükürmeleri sonucu hava yolu ile yayılmaktadır. Sağlıklı bireylerin enfekte olmak için az sayıda mikrobiyomunu da yeterli olabilmektedir. Verem mikrobiyomu ile enfekte olan insanların %5-10 kadarı yaşamları boyunca verem hastası olma riski taşımaktadırlar.¹

Mycobacterium cinsinin 150 milyon yıldan daha öncesine dayandığı varsayılmakla birlikte yaklaşık 20000-15000 yıl kadar önce ilk modern MT suşlarının ortaya çıktığı düşünülmektedir.² İnsanlarda tüberkülozun izi, 9.000 yıl önce, şu anda İsrail sahili açıklarında Akdeniz'in altında bir şehir olan Atlit Yam'a kadar sürülebilmektedir. Arkeologlar, birlikte gömülmüş bir anne ve çocuğun kalıntılarında tüberküloz bulmuşlardır.³ Antik Mısır mumyalarında ve And Dağları bölgesindeki arkeolojik çalışmalarda Peru mumyalarında tüberküloz ilişkili karakteristik Pott deformiteleri olarak adlandırılan iskelet deformiteleri görülmekteyken tüberkülozu tanımlayan bilinen ilk yazılı belgeler ise Hindistan ve Çin'de bulunmuştur.²

Tüberküloz Antik Yunanca'da "*phthisis*", Antik Latince'de "*tabes*", Antik İbranice'de "*schachepheth*" isimleriyle anılmaktaydı. Orta Çağ'da ise boyun ve lenf düğümlerinde görülen tüberküloza "*scrofula*" adı verilir. Bunun akciğerlerdeki TB'den farklı bir hastalık olduğuna inanılırdı. Bizanslı doktorlar Amidalı Aetius, Trallesli Alexander ve Aeginali Paul tüberkülozun pulmoner ve glandüler formlarını tanımlarken, İslam coğrafyasında ise İbn-i Sina tüberkülozun bulaşıcı doğası olduğunu varsaymıştır.^{2,3}

Akciğer tüberkülozu taşıyan insanların öksürmeleri, hapsirmaları veya tükürmeleri sonucu ortaya çıkan damlacıklar sonucu hastalık hava yolu ile kişiler arasında bulaşabilmektedir.¹ Tedavi olmadığında ise ölümcül sonuçlara neden olan bu hastalıkla mücadele edebilmek için çeşitli önlemler alınmıştır. Yirminci yüzyıla damgasını vuran verem mücadelesinde etkili bir tedavi bulunana kadar toplumda hastalığın bulaşmasının önüne geçmek için dispanserler, sanatoryumlar, hastaneler kurulmuş, dernekler ve yayınlar aracılığıyla halkı bilgilendirme çalışmaları yapılmış ve hijyen önlemleri alınmıştır. Hijyen önlemleri arasında kurumlarda, tüberküloz hastalarının bulunduğu mahallerde tükürük hokkası kullanımı bulunmaktadır.⁴ Tüberküloz hastalarının tükürüğü ile bulaşın engellenmesi amacıyla alınan bu önlem tüberküloz ile mücadelede önemli bir yere sahiptir.

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı'nda, 2023-2024 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde verilen "Cumhuriyet Tıp Tarihi" doktora dersi sırasında, veremin bilimsel tedavisinin henüz bulunmadığı dönemlerde bulaş yollarını önlemeye yönelik uygulamalardan biri olan tükürük hokkalarının kullanımı dikkat çekmiştir. Ayrıca ders kapsamında konferans veren Doç. Dr. Murat Aksu da bu konunun altını çizmiştir. Tükürük hokkaları hakkında alanyazında yer alan kaynakların sınırlı olması, konunun önemini artırmaktadır. Bu çalışmada, tıp tarihinde önemli bir yere sahip olan veremle mücadelenin bir parçası olarak, tükürük hokkalarının dünyada ve Türkiye'deki kullanımına dair kısa bir tarihçeye alanyazın çerçevesinde yer verilmesi amaçlanmıştır.

Yöntem

Bu çalışmaya "Cumhuriyet Tıp Tarihi" doktora dersi kapsamında başlanmış ve 5-8 Haziran 2024 tarihlerinde Bilecik'te gerçekleştirilen XV. Türk Tıp Tarihi Kongresi için tükürük hokkalarına yönelik bir poster hazırlanarak, kongrede poster sunumu olarak konu tanıtılmıştır. Konunun ilgi görmesi üzerine poster çalışmasının kapsamı Kasım 2024 – Şubat 2025 arasında yapılan araştırmalar ile genişletilerek makale haline çevrilmiştir.

Tükürük hokkası ile ilgili taramalara ilk önce akademik olmayan çevrimiçi genel kaynaklar üzerinden başlanmış ve tükürük hokkasının ne olduğu hakkında genel bir bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Çevrimiçi kaynak

taramalarında konu ile ilgili Wikipedia* gibi sık kullanılan bir çevrimiçi kaynaklarda da Türkçe bir sayfaya ulaşılamamıştır. İngilizce kaynak taramalarına ise öncelikle genel bilgi edinmek amacıyla önce CDC, WHO gibi kuruluş ve dünya genelinde The Metropolitan Museum of Art, Worcester Medical Museums, British Museum, Science Museum Group, Museu do Conflito - Tribunal da Relação do Porto müzelerinin internet sitelerinde “tuberculosis” ve “spittoon” anahtar sözcükleri kullanılarak tarama yapılmıştır, müzelerden ulaşılan eserler Bulgular bölümünde tablo halinde **Tablo 1'**de verilmiştir. Genel bilgi edinmenin ardından ve TRDizin, PubMed, Google Scholar, EBSCO veritabanları üzerinden “tükürük hokkası”, “tüberküloz”, “spittoon” ve “tuberculosis” anahtar sözcükleri kullanılarak kaynak taraması yapılmıştır. Basılı kaynaklar için ise tükürük hokkası ile ilgili İstanbul Verem Savaş Derneğinin yayımladığı *Yaşamak Yolu* dergilerinde bilgi olabileceği kanaatine varılmış ve Milli Kütüphaneye gidilerek derginin mevcut sayılarını incelenmiş ve tükürük hokkalarına hakkında bilgilere ulaşılmıştır. *Yaşamak Yolu* dışında Osmanlıca yazılmış eserlerde de konuya dair bilgilere rastlanmıştır.^{6,7}

Dünyadaki kullanım tarihçesi açısından öncelikle yöntem bölümünde ismi geçen müzelerin internet sayfalarında “spittoon” ve “museum” anahtar sözcükleri içeren müze eşyalarına erişilmiştir ve tükürük hokkalarının malzeme, biçim ve elde edildiği coğrafyalar konusunda çeşitlilik içerdiği görülmüştür. Avrupa’da kullanımına yönelik bilgilere alan yazın ve müzelerin siteleri aracılığıyla ulaşılmıştır. Müzelerin internet sayfalarında kullanılan tükürük hokkalarının bazılarının doğu kültürlerine ait olmasından dolayı doğu kültürü tarihlerini inceleyen kitap ve alanyazın eserleri de ayrıca incelenmiştir.

Bulgular

Konunun derinlemesine incelenebilmesi ve ilgili bulguların ortaya konabilmesi amacıyla, öncelikle Dünya’da ve Türkiye’de yürütülen verem mücadelesi ele alınmıştır. “XIX. ve XX. Yüzyılda Verem ile Mücadele” alt başlığında, söz konusu yüzyıllarda veremle mücadele kapsamında geliştirilen uygulamalara genel hatlarıyla değinilmiştir. Ardından, “Türkiye’de Tükürmeyi Önlemenin Tarihçesi ve Veremle Mücadele” alt başlığı altında, Türkiye’deki mücadele süreci ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu süreçte, tükürmenin önlenmesine özel bir önem atfedildiği ve bu amaçla başvurulacak araçlardan birinin tükürük hokkaları olduğu tespit edilmiştir. Türkiye’deki tükürük hokkalarının kullanımına geçmeden önce, “Dünya’da Tükürük Hokkaları” alt başlığı altında bu araçların tarihçesi ve kullanım biçimlerine kısaca yer verilmiş; çeşitli müzelerden elde edilen görseller ile bu görsellere ait açıklayıcı bilgilere **Tablo 1'**de yer verilmiştir. Dünya’daki örneklerin ardından, “Türkiye’de Tükürük Hokkaları” başlığı altında, Türkiye’de kullanılan tükürük hokkalarının kullanım şekilleri ve yapısal özellikleri ele alınmıştır. Ayrıca, *Yaşamak Yolu* dergisinde yer alan temsili tükürük hokkası çizimleri **Tablo 2'**de sunulmuştur. Son olarak, tükürük hokkalarının kullanımının ayrılmaz bir parçası olan dezenfeksiyon uygulamaları, “Tükürük Hakkasının Dezenfekte Edilmesi” alt başlığında ele alınarak bulgular bölümü tamamlanmıştır.

XIX. ve XX. Yüzyılda Verem ile Mücadele

Verem, 1700’lerde hastaların solgunluğu nedeniyle “beyaz veba” olarak adlandırılmaktaydı.³ Johann Lukas Schönlein (1793-1864), 1839 yılına gelindiğinde XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kullanılan “consumption (verem)” ve “phthisis” terimlerinin yerine “tüberküloz” terimini kullanıma sokmuştur ancak verem, Schönlein tarafından tüberküloz olarak adlandırıldıktan sonra bile 1800’lerde yaygın olarak “verem” olarak anılmaya devam etmiştir.^{3,8} Tüberkülozun bulaşıcı nedeni olan Koch basili (M. Tuberculosis) ise Robert Koch (1843-1910) tarafından 24 Mart 1882 akşamı Berlin Fizyoloji Derneği’ne sunulmuştur.⁸

* Wikipedia.org Ekim 2023 - Mart 2024 tarihleri arasında aylık 4 milyon üzerinde ziyaretçi sayısına sahiptir. (Bkz. Kaynaklar (5)).

Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarında korkunç yaşam ve çalışma koşulları hüküm sürmesine rağmen, tüberkülozdan ölüm oranlarına ilişkin tahminler 1800 civarında zirve yaptıktan sonra 100 yıldan uzun bir süre boyunca yavaş ve nispeten istikrarlı bir düşüşe geçtiği görülmüştür. Sanatoryum hareketinin kurucusu kabul edilen Hermann Brehmer, yüksek irtifada aktif bir fiziksel yaşamın fizyolojik faydalarının hastaları sağlığına kavuşturacağını düşünerek bugün Polonya, Silezya'da kalan Görbersdorf'ta akciğer hastalarını tedavi etmek için ilk yüksek irtifa sanatoryumunu açmıştır.⁹

Dr. Waksman, 1939 yılında antibakteriyel çalışmalar konusunda uzmanlaşmak üzere sekiz araştırmacıyı bir araya getirmiştir. Bu araştırma ekibi kısa sürede birkaç yeni antibiyotik keşfetmiş olmasına rağmen bu ilaçlar hayvanlarda toksik etki göstermiştir. Beş yıllık dönemin son bölümünde doktora öğrencisi Albert Schatz da ekibe katılmış ve Dr. Waksman'ın altında araştırmalarına başlamıştır. Schatz, Rutgers Ziraat Okulu'nun çiftlik toprağından bir *Streptomyces griseus* suşu izole etmiştir. **Dr. Waksman** ve öğrencisi **Schatz** buna **streptomisin** adını vermiştir. Rutgers Ziraat Okulu'nda elde edilmiş ve hayvanlar için toksik olmayan ilk antibiyotik olan streptomisin, enfekte kobaylar için iyileştirici olan ilk ilaç olmuştur.¹⁰ Etkili ilaç tedavisinin 1950'lerin ortalarında ortaya çıkmasıyla sanatoryumlarda tedavi gereksiz hale gelmeye başlamış ve 1960'ların ortalarında çoğu kapatılmıştır. Hastalara etkili tedavi sağlamak için artık hastane bakımı gerekmemeye başlamıştı. Bunlara ek olarak etkili ilaç tedavisi alan hastalar da hızla bulaşıcı olmayan hale gelmekteydi.⁹

Türkiye'de Tükürmeyi Önlemenin Tarihçesi ve Veremle Mücadele

Tıp tarihinde önemli bir yere sahip olan ve yirminci yüzyıla damgasını vuran verem mücadelesinde, toplumda hastalığın bulaşmasının önüne geçmek için hijyen önlemleri alınmış; dispanserler, sanatoryumlar, hastaneler kurulmuş; dernekler ve yayınlar aracılığıyla halkı bilgilendirme çalışmaları yapılmıştır.¹¹ Hijyen önlemleri arasında kurumlarda (örneğin Hariciye Nezaretinde) ve tüberküloz hastalarının bulunduğu mahallerde tükürük hokkası kullanımı bulunmaktadır. Tüberküloz hastalarının tükürüğü ile bulaşın engellenmesi amacıyla alınan bu önlem tüberküloz ile mücadelede önemli bir yere sahiptir.^{6,12,13}

İlk önlemlerin odak noktası, Osmanlı Devleti'nde de tükürmeyi önlemek olmuştur ve Sultan Abdülhamid'in emriyle Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane tarafından kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. Bu rapora göre, hastanelerde ve hapishanelerde verem hastaları tecrit edilip, her birine bir tükürme kabı tahsis edilmiştir. Askeri kışlalarda ve okullarda tükürmek kesinlikle yasaklanmış ve önleyici bir tedbir olarak hastanelerde özel verem koğuşları kurulmuştur.⁷ İstanbul'da tramvay, şimendifer ve vapurlara, ayrıca halka açık yerlere önlem olarak dezenfektanlı tükürük hokkası konulması 1905 tarihinde önlem olarak gündeme gelmiştir. Bununla birlikte, hokkaların konulduğu muhitlere ilan da asılması düşünülmüştür. Saderet makamının Dâhiliye Nezaret'i'ne 23 Haziran 1905 tarihinde gönderdiği yazıda gereken önlemlerin alınması ve bunların uygulanmasında dikkatli olunması gerektiği belirtilmiştir. Konu Şehremaneti Hıfzıssıhha Komisyonu'na taşınmış ve temizlik ve hijyen kuralları için hazırlanması planlanan taslağa tükürük hokkalarının uygulanmasına yönelik de bir maddenin konulması gündeme gelmiştir. Şehremaneti'nin 27 Kasım 1906 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda, tükürük hokkalarının belediye idaresi için satın alınması ve gereken yerlere de bu hokkalar dışında yerlere tükürmenin sağlığa zararlı ve edebe aykırı olduğunu belirten levhaların konulması kararı alınmıştır. Fakat burada karşılaşılan önemli bir zorluk da insanları bu hokkalara tükürmeye zorlamak olmuştur. Bu yüzden de halkın alıştırılması için çaba sarfedilmiş ve hokkaların halk sağlığını korumada önemli araçlar olduğu hususunda bilgilendirmeler yapılmıştır.⁴

Verem ile mücadelede sanatoryumlar da önemli bir yere sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk çocuk sanatoryumu *Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi* 1905 yılında açılmıştır.⁷ Cumhuriyet döneminde de bu yurtların kurulmasına yönelik çalışmalar devam etmiş ve en önemli sanatoryum 1925 yılında Heybeliada'da (Prens Adaları, İstanbul) temiz hava için çam ağaçları arasında açılmıştır.¹⁴ Türkiye'de verem hastalığına karşı örgütlenmenin Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti ile başladığı

varsayılmaktadır ancak bu cemiyetten on beş yıl kadar önce, 1903 yılında Dr. Kleovulos Kokolatos'un öncülüğünde, İstanbul'da *"Tüberküloza (Fitizi Pulmoner) Karşı Savaşım Birliği" (Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople (LCTC))* adıyla kurulmuş başka bir dernek mevcuttur.¹⁵

Prof. Dr. Besim Ömer Paşa tarafından 1918 yılında kurulan "Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti" Türkiye'deki veremle mücadelenin öncü kuruluşu kabul edilir. Bunu Dr. Behçet Uz tarafından 1923 yılında kurulan "İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriyesi" ve yine aynı yıl kurulan "Balıkesir Veremle Mücadele Cemiyeti" izlemiştir.¹⁶ Sivil girişimlerle başlayan veremle mücadele, Cumhuriyetin ilk yıllarında bulaşıcı hastalıklarla mücadele eden devletin temel sağlık politikalarından olmuştur. 1930 yılında çıkartılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun altıncı bölümünde veremle mücadeleye yer verilmiştir.¹⁷ 1925 ve 1927 yıllarındaki Birinci ve İkinci Milli Türk Tıp Kongresi yapılmış ve verem gündeme alınan ana konulardan olmuştur.¹⁸ Türkiye'de 1950'li yıllara kadar veremle savaşmak için dispanserler ve sanatoryumlar açılmıştır.¹⁹

Veremle mücadelede biyopolitikalar da etkin rol oynamış, 15.04.1949 tarihinde yayımlanan "5368 sayılı Verem Savaşı Hakkındaki Kanun" ile dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca gerek teşkilatlanma gerek tesis ve teçhizat ve personel konusunda gerekse mali konularda devletin veremle savaşındaki politika ve programları netleşmiştir.²⁰ Birinci Verem Danışma Kurulu'nda (Tüberküloz İstişare ve İnceleme Meclisi); *"Verem savaşını tanzim, takip ve murakabe edecek bir Verem Savaşı Genel Müdürlüğünün kurulması", yeni dispanserler, dernekler, verem yatakları açma yanında, BCG aşısı, orduda verem savaşı, okullarda veremle savaş ve personel yetiştirme*" konularında alınan kararlar kanunun çıkmasına vesile olmuştur. Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde 1948 yılında BCG aşısı üretime geçirilmiştir. İkinci Tüberküloz İstişare Kurulu toplantısında alınan kararlar BCG aşısının tüm yurttaki yaygın bir şekilde uygulanabilmesi için "Türkiye BCG Kampanyası Teşkilatı" 22.12.1952 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve UNICEF ile yapılan bir anlaşma kapsamında kurulmuştur. Kampanyanın idaresi Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsüne verilmiş ve başkanlığına da Dr. Niyazi Erzin getirilmiştir. Kampanyanın 1957 yılında Refik Saydam Merkezi Hıfzıssıhha Enstitüsünden ayrılmasıyla, kampanyanın başkanlığına Dr. Hamdi Açan getirilmiş ve BCG Kampanyası çalışmalarına devam edilmiştir.¹⁹

Dünya'da Tükürük Hokkaları

Tükürük hokkaları tarih boyunca Avrupa'da yaygın olarak kullanılmış olsa da tükürük hokkalarının benimsenmesi Avrupa içinden bir yenilik olmayıp, bu eşyaların zaten bir geleneğin parçası olduğu Asya ile Avrupalıların ticari temaslarının sonucunda olmuştur. Vasco da Gama Mayıs 1498'de Calicut'a* vardığında ve kralın sarayına kabul edildiğinde; hükümdarı betel fıstığı çiğnerken ve altın bir kaba tükürürken görmüştür.²² Avrupalıların Doğu ülkelerine olan seyahatlerinde hokka kullanımı ile karşılaşmış olması tükürük hokkalarının tarihini araştırırken Doğu uygarlıklarına gitmeyi gerektirmektedir.

Tarihsel olarak tükürük hokkalarının kullanımı antik dönemlere uzanmaktadır. Bilinen en erken tükürük hokkası kaydı Zhou Hanedanlığı dönemi (MÖ 1046- MÖ 256) Çin'e ve Hindistan'a uzanmaktadır. Ancak bulunmuş en erken tükürük hokkası daha geç döneme ait olup MS 286 yılına aittir.²³ Hindistan'da Budizm'in ana kitaplarından Mahāvagga yaklaşık MÖ 300-250'de derlendiğinde tükürük hokkasından bahsedilmektedir. Gautama Buddha'nın (MÖ 563-490) döneminde ve hatta daha erken dönemde kullanımda olabileceği söylenmektedir. Tükürük hokkalarının Hindistan'da ilk kullanımı ev hayatıyla özellikle hasta kişilerle kısıtlı olduğu düşünülmektedir. Ancak betel yaprağı ya da paan olarak da bilinen Tāmbūla'nın Hindistan'a tanıtılmasıyla iyi durumdaki aileler yaşayanlar dâhil Tāmbūla'ya bağımlı olan kişilerin ağızlarında oluşan aşırı salyanın sık tükürme ihtiyacı ortaya çıkarmasıyla kullanılmaya başlandığı söylenmektedir.²⁴ Ayrıca tükürük

^a Kozhikode olarak da bilinen Hindistan'ın Kerala eyaletinde bir şehir (bkz. kaynaklar (21)).

hokkalarının hasta odalarında kullanımının Caraka Samhita'daki* gibi reçete edilmesi Hint doktorların tükürük hokkası gibi temizlik aletlerinin kullanımını 2000 yıldan uzun süredir bildiklerini göstermektedir.²⁶

Çin sanatlarına dair yazılarda 810 yılına uzanan Henan[†]'daki Zheng Shao-fang'ın mezarı yedisi çanak çömlek heykelciği olmak üzere 38 mezar nesnesini barındırmaktadır ve bu nesneler arasında üç porselen parça bulunmaktadır: soğan biçimli takılı kapaklı uzun bir kavanoz, huni şekilli tepesi olan bir tükürük hokkası ve küçük kaplamalı çömelmış bir su kavanozu. Bu porselen tükürük hokkasının ilk tarihsel görünümü olarak kabul edilmektedir.²⁸

Savi[‡]'de 1990'daki saray kompleksi (1727'de Dahomey fethi sırasında tamamen yok edilmiş) kazılarında arkeolog Kenneth G. Kelly mavi-beyaz Çin porseleni parçaları bulmuştur. Bu parçalar şu anda Musée d'histoire de Ouidah[§]'de sergilenmektedir. Parçaların Kral Agbangla'nın tükürük hokkası olarak kullandığı özel kabın kalıntıları olduğundan emin olunmasa da, bulgular Oettinger'in 1693'te yaptığı, kraliyet kabul salonunda porselen eşyaların sergilendiğine dair gözlemleriyle örtüşmektedir.²² Dünya'daki çeşitli müzelerde günümüzde sergilen tükürük hokkası örneklerine ait fotoğraflar, müze ve tükürük hokkasına ait kısa bilgiler, **Tablo 1**'de yer verilmiştir.

Tükürük hokkalarının tarihi tütün kullanımı ile ilişkilendirilmektedir. Tütün kullanımı Avrupa'ya tanıtıldığında tüm dünyada büyük ilgi ve çılgınlık uyandırmıştır ve hayatın her kesiminden insanlar bitkiyi çekerek ya da çiğneyerek kullanmıştır. Tütünün çiğnenebilir türü onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda aşırı popüler olmuştur. Tütün çiğneme alışkanlığının yaygınlığı hoş olmayan bir yan etki olan tükürme alışkanlığını da beraberinde getirmiştir. Tütün bağlanmış salyaların yerlere ve duvarlara tükürülmesi iğrenç ve hijyenik olmayan bir kirliliği beraberinde getirmiştir. Problem büyüdükçe bu davranışı kamusal alanlarda yasaklayan kanunlar devreye sokulmuştur ve tükürük hokkaları bu kirliliği sınırlandırmak için pratik bir çözüm olmuştur.²³

Tükürmek Amerika Birleşik Devletleri'nde de her sosyal sınıftan insanda sık görülen bir davranış olmuştur. Tütün çiğnemek popüler olmuş ve tükürük hokkaları evler ve kamusal alanlar dâhil her yerde bulunabilir olmuştur ancak bu kültürel norm üzerine halk sağlığı endişeleri ortaya çıkmış ve tükürmeyi engellemeye yönelik yönetmelikler şehirlerde ortaya çıkmaya başlamıştır. Britanya'daki Ulusal Tüberküloz Önleme Derneği (NAPT) Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tükürme karşıtı mevzuatları takdir etmiş ve kendi tükürme karşı kampanyasını yürürlüğe sokmuştur.³¹ Milyonlarca tükürük hokkası ve tükürük borusu evler ve kamusal alanlara yerleştirilmiştir. Hastaların yatak çarşafı günlük olarak değiştirilmiş ve ayrı olarak yıkanmış ve kaynatılmıştır. Karşılayabilenler mendil diğerleri müslin kumaştan kesilmiş parçaları evlerinden çıkmadan ceplerine koymaya başlamıştır ve geceleri dezenfekte edilmiş ya da yakılmıştır. Japon kâğıt mendilleri popüler olmuş ve modern yüz mendillerinin öncüsü olmuştur.³²

On dokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyıla geçerken Porto bölgesinde de tüberküloz başlıca ölüm nedeni olmuştur. Hatta ünlü doktor Dr. Ricardo Jorge Porto'yu bir "mezarlık şehri" olarak adlandırmıştır. O dönemde sanayileşme süreciyle birlikte önemli ölçüde büyüyen diğer büyük Avrupa kent merkezleri gibi, bu salgının temelinde de nüfusun zorlu yaşam koşulları (aşırı kalabalık evler, yoksulluk ve yetersiz beslenme, kötü hava, su ve toprak koşulları) yatmaktadır.³³ Tüberküloz bulaşıcıdır ve enfeksiyonun yayılmasını önlemek için hastalar tükürük hokkasına öksürmektedir.³⁴

* Charaka Samhita, Ayurveda üzerine yazılmış en eski ve en özgün eserdir ve Hindistan'ın kadim tıp bilimidir. (bkz. kaynaklar (25)).

^b Orta Çin'de bir eyalet (bkz. kaynaklar (27)).

^c Dahomey tarafından fethedilmeden önce Whydah Krallığı'nın başkenti (bkz. kaynaklar (29)).

^d Günümüz Benin topraklarında bir sahil şehri. Whydah olarak da bilinmektedir (bkz. kaynaklar (30)).

Tablo 1. Tükürük Hokkası Örnekleri

Pocket spittoon

(Cep Tipi Cam Tükürük Hokkası)

- Birleşik Krallık
- George Marshall Tıp Müzesi'ndeki Ev ve Evde Bakım vitrininde sergilenmektedir.

Tüm görsellerin telif hakkı Charles Hastings Eğitim Merkezi'ne aittir. George Marshall Tıp Müzesi.

© CHEC with thanks to George Marshall Medical Museum

Worcester Medical Museums ekibinden Louise Price tarafından bilimsel bilgiye katkı sağlamak, akademik kullanım amacıyla tarafımıza iletilmiştir. "Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi"nde açık erişim Türkçe yayın için tek kullanımlık ve ticari olmayan kullanım amacıyla lisanslanmıştır. (İzin Tarihi: 29 Mayıs 2025)

Spittoon with porcelain bowl and metal foot

(Porselen Kaseli ve Metal Ayaklı Tükürük Hokkası)

- Porto, Portekiz
- Tribunal da Relação do Porto, Museu do Conflito'da sergilenmektedir. Tüm hakları "Museu do Conflito - Tribunal da Relação do Porto"ya aittir.

© "Museu do Conflito - Tribunal da Relação do Porto"

Porto Temyiz Mahkemesi Başkanı'nın talebi üzerine, fotoğrafın "Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi"nde açık erişim Türkçe yayın için ticari olmayan kullanım amacıyla izin alınmıştır.

Vera Medeiros (Dra. Vera Lúcia Medeiros e Silva), Secretária do Gabinete da Presidência do Relação Tribunal da Relação do Porto, tarafından eposta yoluyla kullanım izni kararı tebliğ edilmiştir. (İzin Tarihi: 3 Mart 2025)

Spittoon with floral decoration

(Çiçek Süslemeli Tükürük Hokkası)

- Qing Hanedanlığı (1644-1911)
 - Çin, 18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başı
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/46475> adresinden, **Metropolitan'in Açık Erişim politikası**, çerçevesinde elde edilerek kullanılmıştır. (Son Erişim Tarihi: 23 Haziran 2025)

Spittoon

(Tükürük Hokkası)

- Yapım: William Savage
- Middletown, Connecticut, Birleşik Devletler'de üretilmiştir.
- 1837-40

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/7749> adresinden, **Metropolitan'in Açık Erişim politikası**, çerçevesinde elde edilerek kullanılmıştır. (Son Erişim Tarihi: 23 Haziran 2025)

Spittoon in Double Bell Design

(Çift Çan Tasarımlı Tükürük Hokkası)

- Hindistan'a atfedilmiştir
 - 18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başı
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447094> adresinden, **Metropolitan'in Açık Erişim politikası**, çerçevesinde elde edilerek kullanılmıştır. (Son Erişim Tarihi: 23 Haziran 2025)

Bowl, spittoon made of bronze
(Bronzdan Yapılmış Kase, Tükürük Hokkası)

- Java, Endonezya’da bulunmuş/elde edilmiştir.
- 19. yüzyıl – erken 20. Yüzyıl

https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_As1956-09-44?selectedImageId=1465037001 adresinden

© The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution - Non Commercial - Share Alike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence. Lisansı çerçevesinde ticari olmayan kullanım amacıyla elde edilmiştir. (Son Erişim Tarihi: 23 Haziran 2025)

Porcelain spittoon of zhadou form
(Zhadou Formlu Porselen Tükürük Hokkası)

- Ming Hanedanlığı
- Üretim yeri: Jingdezhen, Çin
- 1426-1435

<https://www.britishmuseum.org/collection/image/389612001> adresinden
© The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution - Non Commercial - Share Alike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence. Lisansı çerçevesinde ticari olmayan kullanım amacıyla elde edilmiştir. (Son Erişim Tarihi: 23 Haziran 2025)

Türkiye’de Tükürük Hokkaları

Türkiye’de 1903 yılında kurulan Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople tüzüğünde tükürük hokkalarının kullanımına ilişkin “...çoğunluğu bedava olarak okullara tükürük hokkaları; okul, eczane, toplantı mekanları ve diğer bu gibi yerlere, veremi önleyip yenmeye yönelik vazgeçilmez temel bilgileri içeren tabloların dağıtılması...” şeklinde bir ifadeden bahsedilmektedir.¹⁵

Yaşamak Yolu isimli derginin 7. sayısında çok balgam çıkaranların, veremli ve süregelen bronşiti olanların yanlarında cep tükürük hokkası bulundurması ve balgamlarını ona çıkartması, umumi mahallerde ise umumi tükürük kaplarının bulundurulması ve bu durum için onların kullanılması gerektiği bilgi olarak verilmiştir. Verem hastası kişilerin de evlerindeki kapaklı tükürük hokkasına tükürmesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Tükürük hokkalarının temizliğini mümkünse hastanın kendisinin yapması gerektiği ve nasıl temizlenecekleri, balgamın lağım mevcut olan yerlerde lağım dökülebileceği ancak yoksa da dışarı dökülmemesi gerektiği gibi konuların üzerinde durulmuştur. Yine aynı metnin devamında tükürük hokkası kullanan kişilerin çekingenlik göstermemesi gerektiği hatta takdir edilmeleri gerektiğinden bahsedilmektedir.³⁵

Tükürük hokkasının bulunmadığı durumlarda mecbur kalındığında tükürüğün mendile çıkarılması ve o gün kaynatılarak yıkanması gerektiğinden bahsedilmektedir. Öksürürken mendillerin ağzın önüne tutulması gerektiği ve bu nedenle mendillerin sık sık değiştirilmesi ve kaynatılarak yıkanması gerektiği üzerinde durulmuştur.³⁵

Yaşamak Yolu dergisinde balgamın yalnızca veremli hastalarda değil pek çok hastalıkta görülen tehlikeli bir madde olduğuna sıkça değinilmiştir. Balgamdan “Bunu dışarıya atmaya ve başkalarını zehirlemeye kimsenin hakkı yoktur. Yere tükürmenin ve yere atılmış balgamların pis manzarası da caba. Binaenaleyh hiçbir terbiyeli adam bu pisliği, hiçbir vicdanlı insan insanlara karşı bu cinayeti yapamaz, balgamını etrafa atamaz.” şeklinde bahsedilmiştir. Öksüren insanların tükürük hokkası kullanması gerektiğinden sıklıkla bahseden

Yaşamak Yolu Dergisinin çeşitli sayılarında tükürük hokkalarının kullanımına ilişkin temsili çizimlere ve hokkanın nasıl kullanılacağına yer verilmiştir (Bkz: **Tablo 2**).³⁶

Tablo 2. Yaşamak Yolu’ndaki Tükürük Hokkası Çizimleri ve Tükürük Hokkası Tipleri

Şekil 1. Yaşamak Yolu, No 7, 1929, s.5⁽³⁵⁾

Şekil 2. Yaşamak Yolu, No.4, 1929, s.6⁽³⁷⁾

İki tür tükürük hokkası bulunmaktadır. Bu türlerden birincisi cep tip tükürük hokkası, ikincisi ise oda tip tükürük hokkasıdır. Oda tipi tükürük hokkası hasta odalarında yatak yanlarında ya da gece masalarında bulundurulmaktadır. İyi bir tükürük hokkasının özellikleri Yaşamak Yolu’nun 21. Sayısında aşağıdaki gibi tanımlanmıştır.³⁶

Cep tip tükürük hokkası:

1. Sıkıca kapanan bir kapağa sahip olmalıdır.
2. Hasta kullanacağı zaman kolayca açılmalı ancak cepte hiçbir zaman kendiliğinden açılmamalıdır.
3. Boşaltılması ve dezenfekte edilmesi kolay olmalıdır.
4. Kırılmamalıdır.

Cep tip tükürük hokkası için en uygun model armut şeklinde biraz yassı, nikel galvanizli madeni tükürük hokkası olarak tanımlanmıştır. Ağız kısmında yaylı bir kapak ile tükürüklerin yeniden yukarı çıkması için içeri doğru bir huni ile hokkanın dibinde boşaltmak için vidalı bir kapak ile kapanan bir delik mevcuttur. Camdan üretilmiş tükürük hokkalarının kırılarak çevreyi kirletmesi ihtimali olduğu için kullanılmaması gerektiğinden bahsedilmiştir.⁽³⁶⁾ Cam tip tükürük hokkasına ait örnek Tablo-1’de “cam tip tükürük hokkası” olarak yer almaktadır.

Oda tipi tükürük hokkası:

1. Oturaklı olmalı, bir masa veya herhangi bir döşeme üzerinde devrilmeden kolaylıkla durabilmelidir.
 2. Kolaylıkla tutularak ağza götürülebilmelidir.
 3. Kaynatılmasa dahi kolaylıkla dezenfekte edilebilmelidir.
- Oda tipi tükürük hokkası için en uygun model on santimetre yüksekliğinde sekiz santimetre çapında kulplu bir madeni zarf (özellikle Alüminyum) içerisine oturtulabilen bir cam bardak olduğundan bahsedilmiştir. Zarfın dibinde dezenfekte etmek ve balgam miktarını anlamak üzere parmakla itilerek çıkarılabilmesi için delik bulunmalıdır. Ayrıca oda tipi tükürük hokkasının içerisinde daima süblime ya da lizofom mahlülü bulunmaktadır.⁽³⁶⁾ Oda tip tükürük hokkası örnekleri Tablo-1’de yer almaktadır.

Tükürük Hokkasının Dezenfekte Edilmesi

Cep tükürük hokkalarının çabuk bozuldukları için kaynatılarak kolayca dezenfekte edilemeyeceğinden ancak süblime ve formalin gibi bazı maddeler ile dezenfekte edilebileceğinden Yaşamak Yolu’nun 21. Sayısında bahsedilmiştir. Bu maddelerin eczanelerden temin edilebileceğinden bahsedilirken ve bu maddelerden süblime’in nasıl kullanılacağından yine aynı sayıda bahsedilmiştir.³⁶

Süblime ile dezenfeksiyon için

1. Tükürük hokkası süblime mahlül ile doldurulmalı ve tükürüğün mahlül ile karışması için bir müddet çalkalanmalıdır.
2. Kubura* dökülmelidir.
3. Tekrar süblime doldurarak ikinci defa yıkanmalıdır.

* TDK: 1. Tuvalet deliğinden lağıma inen boru. (Bkz. Kaynaklar: (38).

4. Hokka boşaltılmalı adi su ile yıkanıp, kurulanmalıdır.
5. Eller de süblime ile yıkanarak dezenfekte etmelidir.

Formalin ile dezenfeksiyonda aynı usulün kullanılabileceğinden ve bu işlemlerin on dakika kadar bir sürede yapılabildiğinden bahsedilmektedir. Hastaların çok miktarda tükürüğü mevcutsa dezenfeksiyonun günde iki defa yapılması ve hokkanın da yarıdan fazla dolu olmaması gerektiğinden yine Yaşamak Yolu'nda bahsedilmiştir. Sanatoryum ve hastanelerde ise dezenfeksiyonun otoklav ismindeki kazanlarda yapıldığından bahsedilmiştir. Otoklav içerisinde hem hokkanın hem balgamin dezenfekte olduğu söylenmektedir. Sanatoryumlarda bu iş için işini itina ile yapan ve tükürük hokkalarını daima temiz halde bulunduran hasta bakıcılar görevlendirilmiştir.³⁶

Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda belirtildiği gibi tükürük hokkalarının uzun bir geçmişi bulunmaktadır. İnsanlık yüzyıllar boyunca tükürük hokkalarını benzer amaçlar için kullanmış ayrıca kendi özgün kullanım yöntemlerini geliştirmişlerdir. Tükürük hokkalarının tarihi arka planından yola çıkılarak oluşturulan çalışmamızda tükürük hokkasının bulaşıcı hastalıkların önlenmesinde önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Bu rol tükürük vasıtası ile bulaşıcı hastalıkların insandan insana geçişinin önüne geçmektir. Tüberküloz basili de buna bir örnek teşkil etmektedir. Veremli hastalar solunum sıkıntısı yaşayıp öksürürken ya da tükürmek istediklerinde bu basil çevreye yayılma ve başka kişilere bulaşma riski oluşturmaktadır. Bu gibi bulaş yollarını engellemek, insanları hastalıklardan koruyabilmek için etkin bir ilaçla tedavi mümkün değilse ya da yetersizse önemli bir hızıssıhha yöntemi olarak hijyen önlemlerine başvurulmaktadır. Tükürük hokkalarının Türkiye ile sınırlı kalmamış ve verem ile mücadelede dünyanın çeşitli coğrafyalarında tükürük hokkalarının kullanıldığı görülmüştür.

Bu çalışma sırasında görüldüğü gibi bulaşıcı bir hastalık ile mücadele ederken insanlar etkin bir tedavi imkânı bulamadıkları zaman farklı yöntem ve uygulamalara başvurmuşlar ve çevreye olabildiğince az partikül saçmaya özen göstermiştir. Çalışmadan çıkarılacak önemli bir sonuç da tükürük hokkalarının bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli bir yer teşkil ettiği ve başta sağlık kurumları olmak üzere tüm kurum ve kuruluşlarda tükürük hokkasının kullanımını teşvik etmek için dergilerde ve diğer kaynaklarda birçok yazı ve afişin yer almış olduğudur. Bizim çalışmamızın temel kaynağı olan *Yaşamak Yolu* dergisinin de tükürük hokkasının kullanımını arttırmaya çalıştığı ve dergide toplumun geneline yönelik hokkalarının etkin kullanımı hakkında ayrıntılı bilginin yer aldığı söylenebilmektedir.

Bilgi

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır. Bu çalışma kapsamında mali destek alınmamıştır.

Doç Dr. Murat Aksu'ya ve Dr. Berna Erayman'a tüberküloz tarihi ile ilgili katkıları için, Worcester Medical Museums'a, Louise Price'a ve Museu do Conflito - Tribunal da Relação do Porto'ya vitrinlerinde sergilenmekte olan tükürük hokkasına ait fotoğrafı bizimle paylaştıkları için teşekkür ederiz.

Bu çalışma 5-8 Haziran 2024 tarihlerinde Bilecik'te gerçekleştirilen XV. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde sunulmuştur.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Hüseyin Erkut Söğüt: Fikir, tasarım, denetleme, veri toplama, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, görsellerin temini.

Hilal Arı: Fikir, tasarım, veri toplama, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı,

Ayşenur Daldaban Berberoğlu: Fikir, tasarım, veri toplama, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı,
Serap Şahinoğlu: Fikir, denetleme, analiz ve yorum, eleştirel inceleme, görsellerin temini.

Kaynaklar

1. World Health Organization [Internet]. Tuberculosis: [b.t.; cited 2024, October 28]. Available from: https://www.who.int/health-topics/tuberculosis#tab=tab_1.
2. Barberis I, et al. The history of tuberculosis: from the first historical records to the isolation of Koch's bacillus. J Prev Med Hyg 2017;58(1):9-12.
3. U.S. Centers For Disease Control And Prevention [Internet]. History of World TB Day: [updated 2023 October 18; cited 2024, October 28] Available from: <https://www.cdc.gov/world-tb-day/history/index.html>
4. Yıldırım N, Gurgan M. Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi. Editör: Muzaffer Metintaş. İstanbul: Türk Toraks Derneği, Aves Yayıncılık, 2012. pp:22-24.
5. Bianchi T [Internet]. Worldwide visits to Wikipedia.org from October 2023 to March 2024 2024 [updated 2024 November 11; 2025 May 25]. Available from: <https://www.statista.com/statistics/1259907/wikipedia-website-traffic/>.
6. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivleri. Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM) 227/69
7. Selçuk BA. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2012;2(1):11-14. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mutftd/issue/43159/523449>
8. Armocida E, Martini M. Tuberculosis: a timeless challenge for medicine. J Prev Med Hyg 2020;61(2):143-147. Available from: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7419119/>
9. Murray JF, Schraufnagel DE, Hopewell PC. Treatment of Tuberculosis. A Historical Perspective. Ann Am Thorac Soc 2015;12(12):1749-59. Available from: <https://www.atsjournals.org/doi/10.1513/AnnalsATS.201509-632PS>
10. Woodruff HB. Selman A. Waksman, winner of the 1952 Nobel Prize for physiology or medicine. Appl Environ Microbiol. 2014;80(1):pp2-8. Available from: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3911012/>
11. Genç Kuzuca İ, Şahinoğlu S, Acıduman A. Verem Mücadelesinde Sosyal Yardım Kurumları. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2019;9(3):337-48. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mutftd/issue/48799/568060>
12. Ömer B. Verem Tehlikesi Veremle Mücadele: Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası; 1919.
13. Vereme Karşı Müdafaa İstanbul: Osmanlı Şirketi Matbaacılık (Ahmet İhsan ve Şürekası); 1914.
14. Çavuşoğlu C. History of tuberculosis and tuberculosis control program in Turkey. Microbiology Australia 2014;35:169. Available from: https://www.researchgate.net/publication/276467196_History_of_tuberculosis_and_tuberculosis_control_program_in_Turkey
15. Etiker Ş. İstanbul'un İlk Verem Savaşını Derneği: Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople. Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2020;21(2):225-47. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoba/issue/55757/710116>
16. Karayaman M. İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayımlanan Sıhî Cidâl-Sıhhat Dergisi. Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2010;18(3):140-52. Available from: https://www.academia.edu/35627144/izmir_Verem_Mucadele_Cemiyeti_Tarafından_Yayınlanan_Sıhî_Cidâl_Sıhhat_Dergisi
17. T.C. Resmi Gazete (1930) Umumi Hıfzısıhha Kanunu, madde 113-121. 24 Nisan 1930. Sayı: 1489. Ankara
18. Arıkan A. Milli Türk Tıp Kongrelerinin Cumhuriyet Dönemine Katkısı. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2024(29):88-104. Available from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ytta/issue/89677/1583841>
19. Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Tüberküloz Dairesi Başkanlığı [Internet]. Tarihçe: [updated 2023 July 17; cited 2024, October 28]. Available from: <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/baskanligimiz-tbc/tarihce.html>.
20. T.C. Resmi Gazete (1949) Verem Savaşı Hakkında Kanun, 11 Nisan 1949. Sayı: 7183. Ankara
21. Wikipedia contributors [Internet]. Kozhikode: [updated 2025 February 28; cited 2025 February 28] Available from: <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Kozhikode&oldid=1278057153>.
22. Zaugg R. The King's Chinese Spittoon: Global Commodities, Court Culture, and Vodun in the Kingdoms of Hueda and Dahomey (Seventeenth to Nineteenth Centuries). Annales Histoire, Sciences Sociales 2018;73(1):115-53. Available from: <https://www.cambridge.org/core/journals/annales-histoire-sciences-sociales-english-edition/article/abs/kings-chinese-spittoon-global-commodities-court-culture-and-vodun-in-the-kingdoms-of-hueda-and-dahomey-seventeenth-to-nineteenth-centuries/889A51DC7084AF2A001F40C7B3D0D938>
23. Dohrmann J [Internet]. A Note from the Collections: Spittoons Chicago, IL: International Museum of Surgical Sciences; B.T [cited 2024 October 28]. Available from: <https://imss.org/2023/08/a-note-from-the-collections-spittoons/>.
24. Shukla A, et al. Ayurvedic Tambula Sevana - A Healthy Traditional Practice International Journal of Herbal Medicine 2015;3(1):40-4. Available from: <https://www.florajournal.com/vol3issue1/may2015/2-6-15.1.pdf>
25. Bhavana KR, Shreevathsa. Medical geography in Charaka Samhita. Ayu 2014;35(4):371-7. Available from: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4492020/>

26. Gode PK. History of the Spittoon in India — Between c. B. C. 300 and A. D. 1900. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute 1955;36(3/4):204-14. Available from: <https://www.jstor.org/stable/44082956>
27. Wikipedia contributors [Internet]. Henan: [updated 2025 February 21; cited 2025 February 28]. Available from: <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Henan&oldid=1276896623>.
28. Karetzky PE. Court Art of the Tang: University Press of America; 1996. pp145-150 & pp165-169
29. Wikipedia contributors [Internet]. Savi: [updated 2024 November 23; cited 2025 February 28] Available from: <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Savi&oldid=1259111847>.
30. Wikipedia contributors [Internet]. Ouidah: [updated 2024 November 23; cited 2025 February 28] Available from: <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ouidah&oldid=1259112106>.
31. Lauer S. The Social Impact of the Misconceptions Surrounding Tuberculosis. The Iowa historical review 2017;7:55-78. Available from: <https://pubs.lib.uiowa.edu/iowa-historical-review/article/id/1618/>
32. Morens DM. At the Deathbed of Consumptive Art: U.S Centers for Disease Control and Prevention; 2002 Available from: https://wwwnc.cdc.gov/eid/article/8/11/02-0549_article.
33. Spittoon Porto: Palácio da Justiça do Porto; b.t. [cited 2024 October 28] Available from: <https://museuvirtual.trp.pt/en/collection/spittoon>.
34. Tuberculosis Spittoon: Worcester Medical Museums; b.t. [cited 2024 October 28] Available from: <https://medicalmuseum.org.uk/tbspittoon>.
35. Yaşamak Yolu, No 7, 1929, pp.5
36. Yaşamak Yolu, No.21, 1930, pp.3,4.
37. Yaşamak Yolu, No.4, 1929, pp.6
38. Türk Dil Kurumu. kubur: [cited 2025 May 24] Available from: <https://sozluk.gov.tr/>.